

کلیدواژه‌ها: نظام سکونتگاه‌ها، سلسله‌مراتب شهر، منحنی لورنز، نیمرخ سلسله مراتب شهری، نخست شهری، قطبی شدن، حاشیه‌نشینی.

مقدمه

تحولات ناشی از گذار از سنت به مدرنیته (و گذر از عصر کشاورزی به عصر صنعتی)، توأم با سوء مدیریت‌های سیاسی، جمعیتی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، هزاران نفر را از روستاها به سمت شهرها روانه کرده است. استان ایلام همانند سایر شهرهای کشورهای در حال توسعه، با مسائل و مشکلاتی روبه‌روست که نسبت به سایر مناطق کشور حادث‌تر به نظر می‌رسد. چنان‌که شهرهای استان با مسائل گوناگون نظیر فقر مزمن و زیاد، بالا بودن میزان بی‌کاری و کم‌کاری، شکاف عمیق و فزاینده در توزیع درآمد، پایین بودن میزان بهره‌وری کشاورزی، عدم تعادل روبه افزایش میان بخش‌های شهری و روستایی در زمینه‌های فرصت‌های اقتصادی، و نظام آموزشی و بهداشتی نامناسب قدیمی دست‌به‌گریبان‌اند.

مهم‌ترین ویژگی جمعیتی استان ایلام از نظر چگونگی توزیع فضایی جمعیت و نقاط شهری، نقش برتر و غالب شهر ایلام در نظام سلسله‌مراتبی شهری استان است. این شهر طبق روش تعیین درجه‌ی نخست شهری، با شاخص $0/67$ در مرحله‌ی «فوق برتری» است، به‌طوری‌که در شش دوره سرشماری در استان، شهر ایلام، هم از نظر جمعیت و هم از نظر عملکرد، شهر اول استان بوده است. در سال ۱۳۸۵، جمعیت شهر ایلام ۴۸ درصد جمعیت شهری استان را تشکیل می‌داده است.

از مهم‌ترین عواقب قطبی شدن، مهاجرت روستاییان به شهر برای بهبود وضعیت اقتصادی و استفاده از تسهیلات شهری است. برآیند این مهاجرت برهم‌خوردن نظام سلسله‌مراتبی سکونتگاهی استان است. تمرکز قسمت زیادی از امکانات استان در شهر ایلام، باعث جذب جمعیت، ناپایداری اکوسیستم شهر ایلام، شکاف در سلسله‌مراتب شهری و فقدان شهرهای متوسط مقیاس شده است. مهاجرت شدید روستاییان به شهر، نه تنها منابع طبیعی و محیط‌زیست شهری را به خطر انداخته و به دنبال آن، نظام شهر دچار آسیب شده، بلکه تأمین خدماتی هم‌چون آب، برق، حمل و نقل عمومی، ساخت فضای سبز و سایر خدمات جمعی، با مشکل مواجه شده است.

هدف این پژوهش بررسی و تحلیل علمی و مستدل ساختار سلسله‌مراتب شهری در استان، و عوامل مؤثر بر عدم تعادل نظام شهری و پیامدهای ناشی

از آن است. در چارچوب این تحقیق، اهداف زیر قابل طرح هستند: تحلیل نظام سکونتگاه‌های شهری استان و بررسی تعادل یا عدم تعادل الگوی فضایی شهرها.

تبیین و تشریح نظام سلسله‌مراتبی استان و تأثیر آن بر ناپایداری شهری.

شناسایی و تحلیل نظام سکونتگاهی در سال‌های مختلف و عوامل مؤثر بر شکاف نظام سلسله‌مراتبی استان با استفاده از مدل‌های آماری.

ویژگی‌های استان مورد مطالعه

استان ایلام استانی در غرب کشور با مساحت $20/150$ کیلومتر مربع است و $1/2$ درصد مساحت کل کشور را شامل می‌شود. این استان در غرب و جنوب غرب، 425 کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق دارد و در یک موقعیت منزوی و حاشیه‌ای، ولی راهبردی و حساس قرار دارد. پیکره‌ی محیط طبیعی آن به‌جز بخش جنوبی، به‌شدت ناهموار و کوهستانی است و تا مدت‌ها در یک موقعیت حاشیه‌ای نسبت به مرکز حکومتی و تصمیم‌گیری قرار داشته است. از اوایل قرن اخیر، به‌ویژه دهه‌ی ۱۳۴۰، به دلایل نظامی، اداری و سیاسی مورد توجه دولت قرار گرفت. به همین دلیل در سال ۱۳۱۶ به‌عنوان شهرستان، در سال ۱۳۴۳ فرمانداری کل، و در نهایت در سال ۱۳۵۳ به‌عنوان یک استان جدید موقعیت اداری و سیاسی خود را در تقسیمات کشور تثبیت کرد.

براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، جمعیت استان $530/464$ نفر است که از این تعداد، $323/645$ نفر یا به‌عبارت دیگر ۶۱ درصد در مناطق شهری و $206/822$ نفر یا به‌عبارت دیگر ۳۹ درصد در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. از میزان کل جمعیت شهرنشین استان، ۴۸ درصد جمعیت ساکن شهر ایلام هستند. این استان در سال ۱۳۸۵ دارای ۷ شهرستان، ۱۹ منطقه‌ی شهری، ۱۹ بخش و ۳۹ دهستان بوده است [اطلاعات مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵].

تحولات نظام سلسله‌مراتبی شهرهای استان ایلام

مهم‌ترین ویژگی جمعیت شهری استان از نظر چگونگی توزیع فضایی جمعیت و نقاط شهری، بزرگ شدن شهر ایلام نسبت به سایر شهرهای استان است (نسبت به دومین شهر استان $5/5$ برابر اندازه‌ی جمعیتی دارد) که نقش برتر و غالب شهر ایلام را در نظام سلسله‌مراتبی شهرهای استان نشان

مهارت‌های جغرافیایی

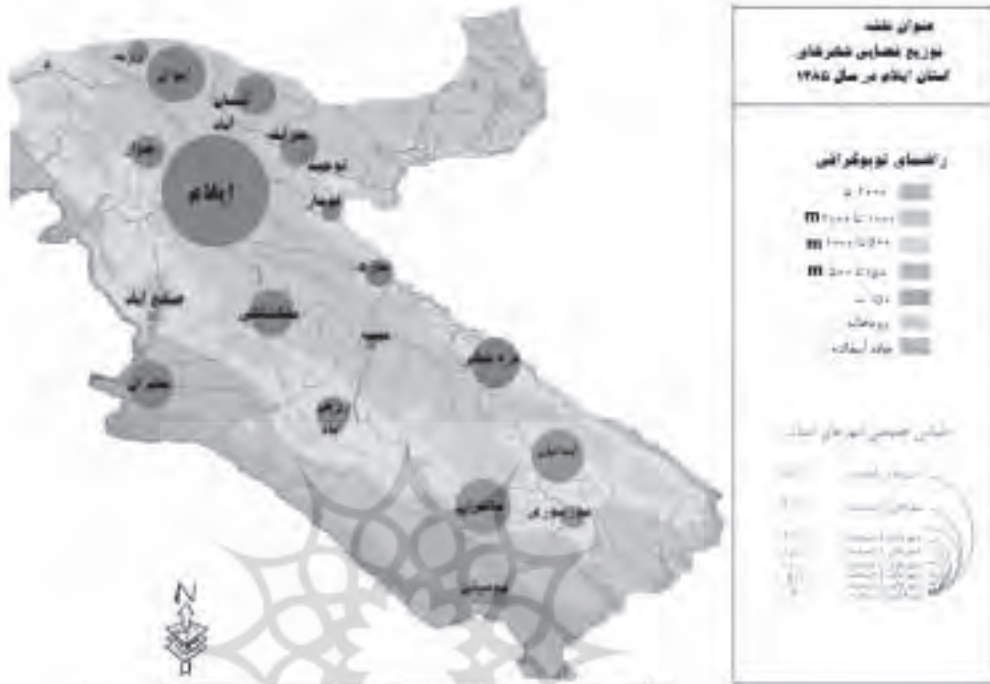
عدم تعادل در

نظام سکونتگاه‌های شهری ایلام

موسی ملکی‌پور / دانشجوی دکتری دانشگاه پیام نور تهران

۱۵ نقطه‌ی دیگر، با جمعیت ۱۳۳/۳۲۱ نفر، از جمعیت استان بیشتر شد. سرانجام در سال ۱۳۸۵، این استان ۱۹ نقطه‌ی شهری داشت و جمعیت شهر ایلام ۱۵۵/۲۸۹ نفر و ۱۸ نقطه‌ی دیگر شهری ۱۹۴/۸۶۲ نفر بود. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، نظام سکونتگاهی شهرهای استان در سال‌های ۸۵-۱۳۳۵ به‌سوی فرایند قطبی‌شدن حرکت کرده است [سایت مرکز آمار ایران].

می‌دهد. به‌طوری که در شش دوره سرشماری، ایلام شهر اول استان، هم از نظر جمعیت و هم از نظر عملکرد بوده است. مهم‌ترین عامل در پیدایش چنین وضعیتی، مرکزیت سیاسی-اداری شهر ایلام است. عوامل جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی و نیز وجود مرکزیت سیاسی-اداری استان در شهر ایلام در پیدایش این وضع مؤثر بوده‌اند [طرح جامع توسعه‌ی استان ایلام، ۱۳۷۵].

توزیع فضایی شهرهای استان ایلام در سال ۱۳۸۵

بررسی تحولات شهرنشینی استان ایلام با استفاده از مدل‌های شهری ۱. ترسیم منحنی لورنز
روش ترسیم منحنی لورنز برای ارزیابی چگونگی پراکندگی پدیده‌های جغرافیایی در یک ناحیه به کار می‌رود. به این منظور، جدولی به شرح جدول ۱ تنظیم می‌شود و عملیات لازم انجام می‌گیرد [حکمت‌نیا و موسوی، ۱۳۸۵: ۲۰۱]

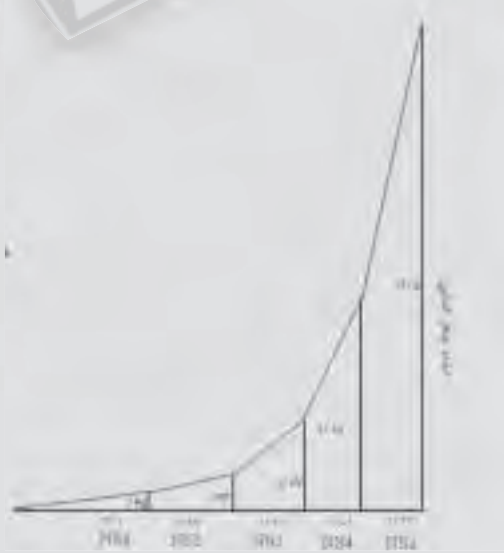
$$\text{مساحت قسمت هاشور} = \frac{\text{ضریب تراکم}}{\text{مساحت مثلث}}$$

در سرشماری سال ۱۳۳۵، ایلام تنها نقطه‌ی شهری استان با ۸/۳۴۶ نفر جمعیت بوده است. سپس در سال ۱۳۴۵، سه شهر مهران، دهلران و بدره، به تنها شهر استان افزوده شدند. در سرشماری سال ۱۳۵۵، نقاط شهری استان کماکان همان چهار نقطه بودند. در حالی که مجموع جمعیت شهرهای دهلران، مهران و دره شهر ۱۶/۱۱۹ نفر و تقریباً نصف جمعیت شهر ایلام بوده است. در سال ۱۳۶۵، تعداد نقاط شهری استان ایلام به ۱۳ نقطه‌ی شهری رسید. شهر ایلام ۸۹/۰۳۵ نفر و سایر ۱۲ نقطه‌ی شهری ۶۷/۶۲۳ نفر جمعیت داشتند [سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان ایلام، ۱۳۸۵]. وقوع جنگ و خالی شدن شهرهای دهلران و مهران به عدم تعادل الگوی توزیع جمعیت و نقاط شهری استان انجامید. در سال ۱۳۷۵، استان ایلام ۱۶ نقطه‌ی شهری داشت و جمعیت شهر ایلام به ۱۲۶/۳۴۶ نفر بالغ شد. برای اولین بار، جمعیت

جدول ۱. نسبت تجمعی مکان‌های شهری و جمعیت آن‌ها در استان ایلام (برای رسم منحنی لورنز)

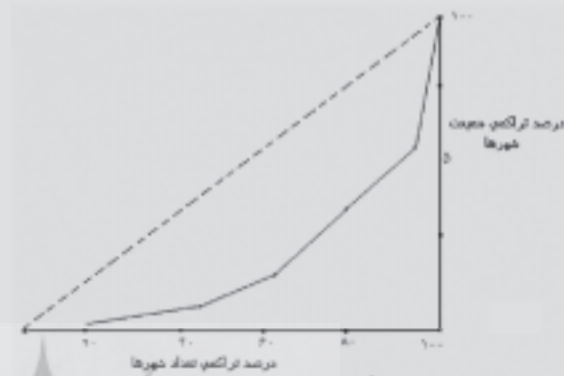
فاصله‌ی طبقات	سکونتگاه		جمعیت		
	تعداد	درصد	نسبت تجمعی	جمعیت (نفر)	درصد

نمودار ۲. ترسیم نیمرخ سلسله مراتب شهری استان ایلام

با تعیین ضریب از طریق منحنی لورنز می توان به یکنواختی یا نایکناوختی پی برد. این ضریب می تواند حداکثر یک باشد. هرچه ضریب جمعیت به یک نزدیکتر باشد، توزیع یکنواخت تر و هرچه به صفر نزدیکتر باشد، توزیع نایکناوخت تر است [مؤمنی ۱۳۷۷: ۱۱۷]. عدد حاصل برای شهرهای استان ایلام برابر با ۰/۴۳ است و چون این عدد به سمت صفر بیش تر متمایل است، توزیع جمعیت شهرها و گروه های شهری استان از عدم تعادل و نایکناوختی برخوردار است.

نمودار ۱. ترسیم منحنی لورنز شهرهای استان ایلام

نتایج نیمرخ سلسله مراتبی نشان می دهد که نیمرخ سکونتگاه های شهری استان ایلام از نوع بسته است. اغلب شهرها در پایین نیمرخ با اندام کمتر از ۵۰۰۰ متمرکز شده اند و این جوان بودن شهرهای استان را نشان می دهد. شهرهای متوسط مقیاس (۵۰ تا ۱۵۰ هزار نفر تشکیل نشده اند و در سطح بالا، فقط ابرشهر ایلام با ۱۵۵ هزار نفر مشاهده می شود.

۳. مدل حل اختلاف طبقه ای

۲. ترسیم نیمرخ سکونتگاهی شهرهای استان ایلام

این مدل توسط فیلیپ پنشمیل و فرانسوا کاریز به کار برده شده است. در پیاده کردن این روش، عوامل و داده های آماری زیادی به کار می رود. نیمرخ شهری به سه دسته بسته، معمولی و گسترده تقسیم می شود و مبنایی برای تحلیل های جغرافیایی است. چرا که نیمرخ شهری تصویری از جمعیت هریک از طبقات شهری است [حکمت نیا و موسوی، ۱۳۸۵: ۱۸۳].

جدول ۲. طبقات جمعیتی و تعداد شهرهای استان ایلام، مدل نیمرخ سلسله مراتب شهری

طبقات شهری	۰-۵۰۰۰	۱۰-۵ هزار	۲۰-۱۰ هزار	۵۰-۲۰ هزار	۱۰۰-۵۰ هزار	۱۵۰-۱۰۰ هزار	۲۵۰-۱۵۰ هزار
تعداد شهرها	۹	۳	۳	۳	۳	۱	۰
جمعیت شهرها (نفر)	۲۴/۶۰۴	۲۱/۱۷۶	۴۵/۵۵۷	۷۷/۰۱۶	۰	۱۵۵/۲۵۹	۰

این روش علمی با استفاده از فرمول های آماری، به ویژه با بیش ترین و کم ترین تعداد جمعیت قابل اجراست. ساختار کلی مدل به شرح زیر است [حکمت نیا و موسوی، ۱۳۸۵: ۱۸۶]:

مرحله اول: تعیین دامنه ی نوسان جمعیتی شهرها:
 $R = \text{MAX}(P) - \text{MIN}(P)$

مرحله دوم: تعیین تعداد طبقات با استفاده از فرمول استورجس:

$$K = 1 + 3 / 3 \log N$$

K: تعداد طبقات

N: تعداد شهرها

مرحله سوم: تعیین میزان حد اختلاف طبقه ای:

شهر ایلام، با داشتن حداکثر امکانات و قسمت اعظم سرمایه گذاری استان، باعث ایجاد شکاف عظیم در سلسله مراتب شهری و مانع رشد شهرهای متوسط اندام شده است

$$H = \frac{P}{K}$$

مرحله‌ی چهارم: تشکیل ماتریکس و تقسیم‌بندی شهرها: جمعیت شهرهای استان ایلام با استفاده از مدل فوق محاسبه شد که نتایج آن عبارت‌اند از:

$$R = 155259 - 604 = 154655$$

$$K = 1 + 3 / 3 \log 19 = 5 / 2 = 0.5$$

$$H = \frac{154655}{0.5} = 309310$$

[اطلاعات مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵].

ارقام جدول این واقعیت را نشان می‌دهند که گسیختگی آماری فاحشی در توسعه‌ی فضایی شهرهای استان وجود دارد. بیش از ۹۵ درصد از نقاط شهری

نخست به چهار شهر اول نظام شهری، روش زیر پیشنهاد می‌شود:

$$p_1$$

$$p_1 + p_2 + p_3 + p_4$$

براساس این فرمول، اگر اندازه‌ی شهری شهر اول دو برابر شهر دوم، سه برابر شهر سوم و چهار برابر شهر چهارم باشد، نسبت شهر اول به مجموع چهار شهر نخست نظام شهری برابر ۰/۴۸ است [حکمت‌نیا و موسوی ۱۳۸۵: ۲۰۱]:

$$\frac{1}{1 + 0.5 + 0.33 + 0.25} = 0.48$$

که این توزیع به بهترین شکل، برتری شهری را نشان می‌دهد. بر پایه‌ی چنین معیاری، درجه‌ی تسلط و برتری شهر اول بر نظام شهری براساس جدول ۴ است که در آن، تسلط و برتری مطلوب شهر نخست بین شاخص ۰/۴۱ تا ۰/۵۴ فرض شده و برای فوق برتری ۰/۶۵ تا ۱ پیشنهاد شده است.

$$\frac{155289}{155289 + 27752 + 27602 + 21662} = 0.67$$

= شاخص نخست شهری

جدول ۳. طبقه‌بندی شهرهای استان ایلام مطابق با روش حد اختلاف طبقه‌ای

ردیف	گروه‌های جمعیتی شهرها	تعداد شهرها	درصد کل	اسامی شهرها
۱	۱۳۰۳۲۸-۱۵۵۲۵۹	۱	۵/۲۶	ایلام
۲	۹۹۳۹۷-۱۳۰۳۲۸	-	-	-
۳	۶۸۴۶۶-۹۹۳۹۷	-	-	-
۴	۳۷۵۳۵-۶۸۴۶۶	-	-	-
۵	۶۰۴-۳۷۵۳۵	۱۸	۹۴/۷۴	سایر شهرها
مجموع	-	۱۹	۱۰۰	-

طبق فرمول روش تعیین نخست شهری ریچاردسون، شهر ایلام با شاخص ۰/۶۷ (در سال ۱۳۸۵) بین شهرهای استان از نظر نخست شهری در مرحله‌ی «فوق برتری» است و نخست شهری و تمرکز شدید در این استان رخ داده است. این عامل را می‌توان به تمرکز امکانات خدماتی و مالی، و اختصاص بخش عظیمی از بودجه‌ی استان به شهر ایلام نسبت داد.

ویژگی‌های نظام سکونتگاهی شهرهای ایلام

ویژگی‌های نظام سکونتگاهی شهرهای استان ایلام، طبق الگوی نپرخ سلسله‌مراتب شهری، مدل حد اختلاف طبقه‌ای و روش تعیین نخست شهری به شرح زیر است:

۱. استان ایلام به قسمت قطبی شدن اسکان شهری پیش می‌رود، زیرا شهر نخست ایلام با ۱/۵۵۵/۲۸۹ نفر جمعیت، با دومین شهر پرجمعیت، یعنی «ایوان» ۵/۵ برابر فاصله دارد.

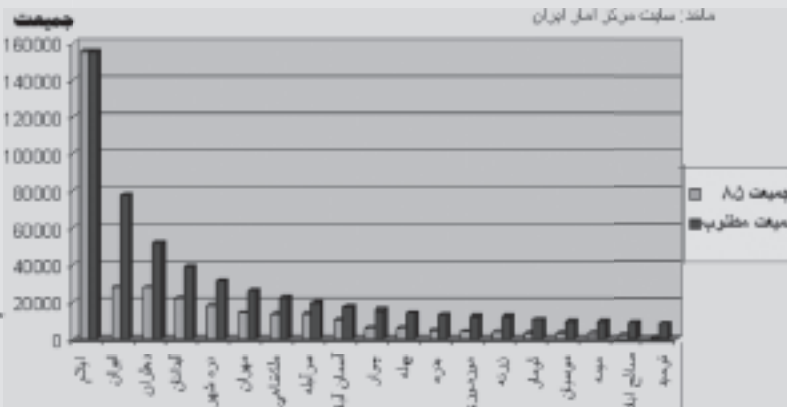
در گروه جمعیتی رده‌ی پنجم (انتهای جدول) قرار دارند که این امر حاکی از جوان بودن شهرها، فاقد قدمت تاریخی بودن آن‌ها، تمرکز امکانات در مرکز استان، و کمبود امکانات تولیدی و خدماتی در این شهرهاست. حال آن‌که شهر ایلام، با داشتن حداکثر امکانات و قسمت اعظم سرمایه‌گذاری استان، باعث ایجاد شکاف عظیم در سلسله‌مراتب شهری و مانع رشد شهرهای متوسط اندام شده است [حکمت‌نیا و موسوی، ۱۳۸۵: ۱۸۸].

۴. روش تعیین نخست شهری

مارک جفرسون، جغرافی‌دان آمریکایی، در سال ۱۹۳۹ در مقاله‌ی تخصصی و نوگرایانه، قانون نخست شهری را ارائه کرد. براساس این قانون، نخست شهر در هر کشور همیشه به صورت یک شهر مستقل و بزرگ مورد توجه بوده است. این شهر دارای تسلط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بر تمامی شهرهای دیگر در داخل یک نظام شهری است. برای محاسبه‌ی نسبت اندازه‌ی جمعیت شهر

جدول ۴. درجه‌ی نخست شهری در نظام شهری استان ایلام بر پایه‌ی شاخص ۴ شهر

نوع برتری شهری	شاخص چهار شهر
فوق برتری	۱ تا ۰/۶۵
برتری	۰/۶۵ تا ۰/۵۴
برتری مطلوب	۰/۵۴ تا ۰/۴۱
حداقل برتری	کمتر از ۰/۴۱

نمودار ۳. نظام سلسله‌مراتب شهرهای استان ایلام، الگوی مرتبه‌ای-اندازه‌ی زیف

۲. میان اندازه‌ی فعلی شهرها از لحاظ جمعیتی با اندازه‌ی مطلوبشان در یک نظام سلسله‌مراتبی، فاصله‌ی فراوانی مشاهده می‌شود.

۳. روند شهرنشینی در استان ایلام به سمت قطبی شدن (پلاریزاسیون) پیش می‌رود، به طوری که جمعیت این شهر تقریباً با جمعیت سایر شهرهای استان برابر است.

۴. با وجود این که ۱۸ شهر از مجموع ۱۹ شهر استان، ۹۵ درصد شهرهای استان را تشکیل می‌دهند، اغلب این شهرها کوچک و از نظر جمعیتی قابل مقایسه با شهر ایلام نیستند.

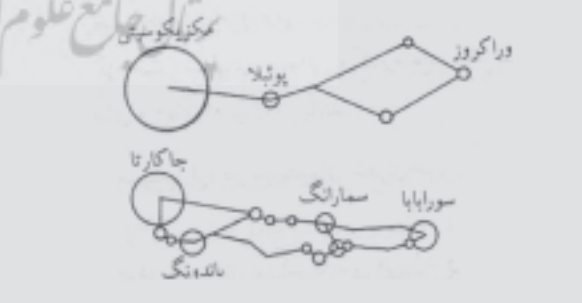
۵. جایگاه شهرهای بین ۳۰ تا ۵۰ هزار و ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفری خالی است. بنابراین گسست در سلسله‌مراتب شهری در این سطح رخ داده است.

۶. نیم‌رخ سلسله‌مراتب شهری از نوع بسته است و اغلب شهرها دارای اندام کمتر از ۵۰۰۰ هستند، حال آن که شهرهای با جمعیت بیش‌تر از ۱۵۰-۳۰ هزار وجود ندارند. دلایل جوان بودن شهرها عبارت‌اند از: موقعیت طبیعی و توپوگرافی منطقه و اشتغال به کشاورزی و دام‌پروری، وقوع جنگ تحمیلی و مرزی بودن منطقه، منزوی و دور بودن از مرکزیت کشور، و عدم سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها و صنعت.

۷. بزرگ‌ترین مشکل در جهان سوم، کنترل شهرهای بسیار بزرگ و کیفیت ناموزون سلسله‌مراتب شهری است. توسعه‌ی شهرهای بزرگ در برخی نقاط ایران مشکلاتی را در سلسله‌مراتب شهری ظاهر ساخته است. در این زمینه می‌توان به نخست شهری تهران اشاره کرد. در استان ایلام نیز به‌نحو شدیدتری به علت تمرکز امکانات مالی و تسهیلاتی در آن در سلسله مراتب شهری، شکاف رخ داده است. و شهر با مشکلاتی نظیر افزایش قیمت زمین، بالا رفتن اجاره بهای مسکن، افزایش هزینه‌ی حمل و نقل و معضلات زیست‌محیطی روبه‌روست [شکویی، ۱۳۷۳: ۳۴۳].

الگوی پراکندگی سکونتگاه‌های شهری در استان ایلام

الگوی پراکندگی سکونتگاه‌ها در کشورهای در حال توسعه (مکزیک و اندونزی)

پایمدهای قطبی شدن برای سکونتگاه‌های مرکز استان

اختصاص درصد بالایی از درآمد و تسهیلات و خدمات بهینه‌ی انسانی به شهرها، به‌ویژه در روند ۴۰ ساله‌ی ۸۵-۱۳۴۵، راهکار حل معضل عدم اشتغال، انبوهی و رشد جمعیت روستاها، در ساخت مهاجرت به شهر جلوه

نموده است؛ به طوری که ۴۸ درصد از جمعیت شهرنشین استان ایلام در شهر ایلام ساکن‌اند. این حجم بالای تمرکز جمعیت در شهر ایلام، در مقایسه با جمعیت ۱۴ شهر دیگر استان، نشانگر هجوم جمعیت شهرها و روستاهای استان به سوی شهر ایلام است. شهر ایلام در مقایسه با سایر شهرهای استان یک استثنای شهرنشینی و همانند یک ابرشهر در مقیاس بسیار کوچک است.

با نگاهی به وضعیت بودجه‌ی استان ایلام از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵، درمی‌یابیم که سهم بودجه‌ی عمومی استان ۱۵۱ میلیارد تومان است. بیش از ۷۴ میلیارد تومان از این بودجه در کانون‌های شهری سرمایه‌گذاری شده است. سهم شهر ایلام از این اعتبارات ۳۷ میلیارد تومان است. با نگاهی به اعتبارات و تسهیلات بانکی که ۴۵ درصد آن به بخش خدمات اختصاص یافته است، مشاهده می‌شود که مهم‌ترین فعالیت اقتصادی و اشتغال‌سازی در استان، بخش خدمات است که ۶۷ درصد (۴۵۰۰) فرصت شغلی در سال ۱۳۸۵ را ایجاد کرده است. بیش از ۵۰ درصد این فرصت‌ها در شهر ایلام ایجاد شده‌اند. سهم درآمد داخلی استان از کل بودجه تنها ۱۲ درصد بودجه‌ی استان است و بقیه ناشی از تزریق درآمد دولت مرکزی است [طرح جامع توسعه‌ی استان ایلام، سازمان برنامه‌ریزی و بودجه، ۱۳۸۵]. با توجه به آمارهای ارائه‌شده ملاحظه می‌شود که در روندی چندین دهه‌ساله، توزیع ناعادلانه از ثروت بین شهر ایلام با سایر مناطق استان ایجاد شده است.

مهم‌ترین اثر و بدترین پیامد عدم تعادل نظام سکونتگاهی استان، پیدایش بحران حاشیه‌نشینی است. مطالعات نشان می‌دهند که حدود ۸۰ درصد حاشیه‌نشینان شهر ایلام را مهاجران روستایی تشکیل می‌دهند. مسلم است که انگیزه‌ی اصلی این حاشیه‌نشینان از اقامت و مهاجرت، دستیابی به اشتغال و استفاده از فرصت‌های شغلی بهتر است. در شهر ایلام، روستاییان در فضاهای سبز و زمین‌هایی با سایر کاربری‌ها به ساخت‌وساز غیرمجاز دست زده‌اند و به ایجاد ساختمان‌هایی فاقد اصول مهندسی مبادر کرده‌اند. این درحالی است که بسیاری از این ساخت‌ها در مسیر مخاطرات طبیعی هم‌چون سیل قرار دارند.

میانگین خانوار این مناطق (۷ نفر)، توسعه‌نیافته‌تر از کل کشور (۴ نفره نقاط شهری و ۷ نفره نقاط روستایی) است. میانگین سنی مناطق حاشیه‌نشین (۲۱ سال) پهن بودن قاعده‌ی هرم سنی جمعیت این مناطق را در مقایسه با کل کشور (۲۵ سال) نشان می‌دهد. توسعه‌نیافتگی سطح و گستره‌ی سواد و آموزش در مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام، به‌ویژه در مورد دختران و زنان

مشاهده می‌شود. تفاوت زیادی بین سطح سواد در کشور (۸۶/۹٪) مناطق شهری و (۷۰/۵٪ روستایی) و استان ایلام (۷۷/۷٪) نقاط شهری و (۷۰/۴٪) نقاط روستایی) با این مناطق دیده می‌شود. هرچند گستره سواد و آموزش در این مناطق چندان متمایز نیست [اسداللهی و ناطق‌پور، ۱۳۸۵: ۵]. ولی سطح سواد بیش‌تر در حد ابتدایی تثبیت شده که افت بالایی تحصیلی را در مناطق حاشیه‌نشین نشان می‌دهد.

سطوح درصدی مشاغل، اقتصاد معیشتی و نرخ بالای بی‌کاری (۲۲/۷٪)

را در مقایسه با نرخ بی‌کاری کشور (۱۱/۹٪) در شهرها و (۱۳/۵٪) در نقاط روستایی) و نرخ بی‌کاری در استان ایلام (۱۲/۴٪) در شهرها، (۱۷/۲٪) روستاها

و (۱۵/۳٪) در شهر ایلام) نشان می‌دهد. این امر مولد آسیب‌های اجتماعی بالا مثل عدم اشتغال و بی‌کاری، مشاغل کاذب و فصلی، بزهکاری و بروز جرم و جنایت در این مناطق است. به‌علاوه، این مناطق با ضعف معماری شهری، خطر سوانح طبیعی مثل سیل، زلزله و شیوع بیماری‌های واگیردار روبه‌رو هستند.

با دفع غیر بهداشتی زباله (۵۷٪) در زمین‌های متروکه و رهاشده در مناطق حاشیه‌نشین (۲۲٪) و با ارتباط ضعیف با نهادهای درمانی (۷۰/۰۷٪) و عدم حضور این مراکز، در این مناطق آسیب‌پذیری تشدید می‌شود [اسداللهی و ناطق‌پور، ۱۳۸۵: ۷].

نتیجه گیری

بزرگسری ایلام نسبت به سایر نقاط استان، مهم‌ترین ویژگی جمعیتی استان از نظر چگونگی توزیع فضایی جمعیت و نقاط شهری است. طبق فرمول روش تعیین نخست شهری ریچاردسون، شهر ایلام با شاخص $0/67$ ، بین شهرهای استان در مرحله‌ی فوق برتری است و نخست شهری و تمرکز شدید جمعیت در این استان رخ داده است. این عامل را می‌توان به تمرکز امکانات خدماتی و مالی، و اختصاص بخش عظیمی از بودجه‌ی استان به شهر ایلام نسبت داد. شهر ایلام، شهر اول استان هم از نظر جمعیت و هم از نظر عملکرد محسوب می‌شود.

مهم‌ترین علت رشد جمعیت شهر ایلام، مهاجرت روستاییان اطراف به این شهر بوده است. دلایل مهاجرت را می‌توان تخلیه‌ی جمع از روستاها به منظور دسترسی به امکانات شهری و درآمد دانست. از آنجا که اقتصاد شهر ایلام بر تولید متکی نیست و ناشی از تزریق درآمدهای دولتی است [علی‌اکبری، ۱۳۸۲: ۵] و از طرف دیگر، قسمت اعظم بودجه در مرکز استان هزینه می‌شود، سایر نقاط استان رشد نکرده‌اند و شهر ایلام هم‌چون سری بزرگ روی اندامی ضعیف قرار گرفته و تعادل سلسله‌مراتب شهری به هم خورده است.

بررسی تحولات الگوی شهرنشینی در استان ایلام نشان می‌دهد که استان به سمت قطبی شدن اسکان شهری پیش می‌رود. شهر ایلام با $155/289$ نفر جمعیت، با دومین شهر پرجمعیت، یعنی «ایوان» $5/5$ برابر فاصله دارد. میان اندازه‌ی فعلی شهرها از لحاظ جمعیتی با اندازه‌ی مطلوبشان در یک نظام سلسله‌مراتبی، فاصله‌ی فراوانی مشاهده می‌شود. جوان بودن شهرها یکی دیگر از ویژگی‌های شهری در استان است که این عامل ناشی افزایش جمعیت روستاها و تبدیل آن‌ها به شهر بوده است.

این پژوهش نشان می‌دهد که مهاجرت و هجوم از مناطق روستایی به شهرها بیش‌تر از همه در استان ایلام، ناشی از وضعیت اقتصادی بوده است، زیرا نسبت درآمدهای شهری به روستاها حدود شش به یک است. اختصاص درصد بالایی از درآمد و تسهیلات و خدمات بهینه‌ی انسانی به شهرها، به‌ویژه در روند ۴۰ ساله‌ی ۸۵-۱۳۴۵، راهکار حل معضل عدم اشتغال، و انبوهی و رشد جمعیت روستاها، در مهاجرت به شهر جلوه نموده است؛ به‌طوری‌که ۴۸ درصد از جمعیت شهرنشین استان ایلام در شهر ایلام ساکن‌اند. این حجم بالای جمعیت در مرکز استان، در مقایسه با ۱۸ شهر دیگر استان، نشانگر هجوم جمعیت استان به این شهر است. شهر ایلام در مقایسه با سایر شهرهای استان یک استثنای شهرنشینی و همانند یک ابرشهر در مقیاس بسیار کوچک است.

شهرهای استان ایلام عموماً در اثر یک فرایند غیرطبیعی شهرنشینی، یعنی اسکان عشایر شکل گرفته است. این امر بیانگر سابقه‌ی تاریخی گذر از اتکا به دام‌پروری به سمت یکجانشینی و اقتصاد کشاورزی است. در نظام عملکرد و تقسیم کار میان شهرهای استان، هیچ‌گونه تعادل و تناسبی به چشم نمی‌خورد. اغلب شهرهای استان در فرایندی غیر برنامه‌ریزی شده و خودبه‌خود، عملکردها را پذیرفته‌اند. با توجه به منابع عظیم نفتی در استان و استعدادهای فراوان در زمینه‌ی منابع طبیعی و کشاورزی، متأسفانه تا به حال کارهای عمده در زمینه‌ی زیرساخت‌های صنعتی در استان انجام نگرفته است. اقتصاد ایلام به‌عنوان اقتصاد عقب‌مانده‌ای که وظیفه‌ی جز صادرات مواد خام ندارد، شناخته می‌شود. تا هنگامی که شهرهای استان به‌جای بهروری و تولید شهری، نیازمند تزریق درآمدهای دولتی (اقتصاد انگل وار و وابسته) باشند، ما شاهد عدم تعادل در نظام شهری استان هستیم.

منحنی لورنز، برای استان ایلام عدد $0/43$ را نشان می‌دهد که با توجه به فاصله گرفتن از عدد نرمال یک، بیانگر نظام نامتعادل سکونتگاهی، نظام شهری قطبی شده، توزیع نامتعادل جمعیت در استان است. استان ایلام فاقد شهرهای متوسط مقیاس بین ۵۰ تا ۱۵۰ هزار نفر جمعیت است. نیم‌رخ سلسله‌مراتب شهری در استان ایلام از نوع بسته است و شهرهای آن دارای اندام کمتر از ۵۰۰۰ هستند. درحالی‌که شهرهای با جمعیت بیش‌تر از ۳۰ هزار نفر تشکیل نشده‌اند، در سطح بالا فقط ابرشهر ایلام با ۱۵۵ هزار نفر

مشاهده می‌شود. این امر نشانگر آن است که شهرهای استان اکثراً جوان و فاقد زیرساخت‌های صنعتی و بهره‌وری تولید شهری در جهت جذب جمعیت هستند.

طبقه‌بندی شهرهای استان ایلام مطابق با مدل حد اختلاف طبقه‌ای، نشانگر این واقعیت است که طبقه‌بندی شهرهای استان ایلام هماهنگ و منظم نبوده و گسیختگی آماری فاحشی در آن وجود دارد. بیش از ۹۵ درصد از نقاط شهری در گروه جمعیتی رده‌ی پنجم قرار دارند که این امر حاکی از جوان بودن شهرها و کوچک بودن اندازه‌ی آن‌ها در مقابل نخست شهر ایلام بوده است.

جوان بودن شهرها تحت تأثیر عواملی چون: موقعیت طبیعی و توپوگرافی منطقه و اشتغال به کشاورزی و دام‌پروری، قدمت کم شهرها، وقوع جنگ تحمیلی و قرار گرفتن مرکزیت سیاسی و اداری و تمرکز خدمات و امکانات رفاهی در این شهر و کم‌توجهی به سایر نقاط شهری، و نبود سرمایه‌گذاری‌های صنعتی، در عدم تعادل الگوی سلسله‌مراتبی شهرهای استان ایلام مؤثر بوده است.

پدیده‌ی حاشیه‌نشینی بافت و فضای کالبدی شهر را به هم زده و در سیستم شهری مشکلاتی را ایجاد کرده است. پیامدهای حاشیه‌نشینی عواملی چون تغییر کاربری‌های فضای سبز به مسکونی، آسیب به محیط‌زیست شهری و جنگل‌های حومه‌ی شهر، و فشار روی خدمات شهری چون آب، برق و... بوده است، به‌طوری‌که شاهد توزیع نامناسب و نابرابری براساس شاخص‌های توسعه‌ی انسانی HDI مصوب سازمان ملل هستیم. قربانیان حاشیه‌نشینی زنان و کودکانی هستند که از تأمین نیازهای زندگی عاجزند. و نیز از لحاظ مواد و بهره‌مندی از خدمات در سطح پایینی قرار دارند.

امروزه اعتقاد بر این است که از طریق توزیع مناسب سرمایه و امکانات می‌توان به توزیع متعادل‌تر اندازه‌ی شهرها دست یافت. در این راستا می‌باید استعدادهای ذاتی هر یک از مناطق را به‌منظور تخصصی کردن آن‌ها شناخت تا سرمایه‌گذاری در آن صورت گیرد [EL-SHAKHS, 1998: 522; 59]. بنابراین لازم است ضمن پرهیز از تمرکزگرایی و انتقال سرمایه‌ها و تخصیص دادن قسمت بیش‌تر بودجه به مراکز استان‌ها که خود مانع بزرگ توسعه‌ی نواحی دیگر است، در جهت توسعه‌ی متوازن و یکپارچه‌ی سایر مناطق اقدام کرد.

منابع

۱. اسداللهی و ناطق پور. بررسی ساختار مناطق حاشیه‌نشین ایلام. ۱۳۸۵.
۲. اوپنهایم. مدل‌های کاربردی در تحلیل مسائل شهری و منطقه‌ای. انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۷۹.
۳. پاتر، رابرت، و سلی لویده، ایونز. شهر در جهان در حال توسعه. انتشارات وزارت کشور. تهران. ۱۳۸۴.
۴. حکمت‌نیا و موسوی. کاربرد مدل در برنامه‌ریزی شهری و ناحیه‌ای انتشارات علم نوین. ۱۳۸۵.
۵. حسن‌زاده، دلیر، برنامه‌ریزی ناحیه‌ای. انتشارات سمت. تهران. ۱۳۸۶.
۶. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان ایلام، ۱۳۸۵.
۷. شکویی، حسین. دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. انتشارات سمت. تهران. ۱۳۸۳.
۸. ———. جغرافیا و برنامه‌ریزی، مجموعه مقالات. ۱۳۸۱.
۹. شیعه، اسماعیل. مبانی برنامه‌ریزی شهری. دانشگاه علم و صنعت. تهران. ۱۳۸۶.
۱۰. صرافی، مظفر. توسعه‌ی پایدار مسئولیت برنامه‌ریزی شهری. انتشارات معماری و شهرسازی تهران. ۱۳۷۵.
۱۱. طرح جامع توسعه‌ی استان ایلام، سازمان برنامه‌ریزی و بودجه، ۱۳۷۵.
۱۲. علی‌اکبری. دولت و نقش آن در اقتصاد شهر. مجموعه مقالات. ۱۳۸۲.
۱۳. مرادی و مسیحی. دست‌یابی به شکل شهر پایدار. انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری. ۱۳۸۳.
۱۴. مؤمنی، مهدی. درآمدی بر اصول و روش برنامه‌ریزی. انتشارات دانشگاه پیام نور. تهران. ۱۳۷۹.

15. EL-SHAKHS, 1998: future of cities. Unesco and centre european studies.

THE FUTURE OF MEGACITIES: planning im placements for a more sustainable development. In brand hamm andk muttage editors.